

RASPRAVE I ČLANCI

SINONIMIJA I STILSKE FUNKCIJE GLAGOLSKIH OBLIKA

RADOJE SIMIĆ

Filološki fakultet Beograd

UDK 806.1/.2—25:003

Izvorni naučni rad

Primljen: 1. juni 1989.

Malo se može dodati onome što su A. Belić i njegovi neposredni učenici napisali o značenjima glagolskih oblika¹ i njihovim međuodnosima². Dalja istraživanja biće moguća onda kada eventualno usavršen metodološki instrumentarij omogući preciznije, ili u izvesnom smislu drukčije distinkcije i interpretacije. U ovom radu, uz sasvim sumarno upućivanje na pojedine rezultate istraživanja Belićeve škole, biće reči o izvesnim stilskim funkcijama glagolskih oblika.

1. U raspravi o sinonimiji gramatičkih oblika reči potrebno je razlikovati »predmetni« sadržaj što ga opisuje konstrukcija u koju stupaju, na jednoj strani, i opšte »značenje« formi u sistemu po kojem se one međusobno razlikuju, na drugoj. Neki oblički podsystemi više insistiraju na onome prvom — na značenju predmetnome, drugi pak na ovome drugom: »opštem«. Sinonimnost, tj. neutralizacija semantičkih razlika, uspostavlja se takođe čas na jednom a čas na drugom planu. Sve ovo čini proučavanje na koje smo se ovde odvažili vrlo teškim, a razgraničenje lingvističkih funkcija od stilskih — samo relativno mogućim.

2. Oblici *pasiva*, i po definiciji i po stvarnom stanju, u odnosu na aktiv distinktni su samo na apstraktnom gramatičkom nivou, dok su po tome šta u stvarnosti opisuju forme ova dva reda međusobno jednake. »Oblicima pasiva obeležava se da subjekt rečenice nije vršilac glagolske radnje već je radnjom obuhvaćen kao objekt«³. Distinkcija je, prema tome, izgrađena na temelju perspektive kako se prikazuje odnos subjekt — predikat — objekt na dva značenjska nivoa koji se ovde jasno raspoznaju: na nivou »gramatičkom« i »logičkom«. Logički se objekt može prikazati

¹ Isp. npr.: A. Belić, *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku I*, Beograd, 1958; — M. Stevanović, *Funkcije i značenja glagolskih vremena*, Beograd 1967; — R. Simić, *Glagolska vremena u zavisnim rečenicama*, Naš jezik n. s. XV, Beograd 1966, 1—57, 121—157.

² Isp. o tome npr. rad M. Stevanovića *Glagolski oblici kao međusobne sintaksičke opozicije*, Južnoslovenski filolog XXIX/1—2, Beograd 1972, 81—103; ili J. Vukovića *Sistem srpskohrvatskih vremenskih glagolskih oblika u vremenskim i funkcionalnim međuodnosima (korelacijama)*, Radovi ND SRBiH XX, Sarajevo 1953.

³ R. Simić, *Naš jezik i mi*, Beograd 1988, 171.

kao gramatički objekt (*Kuću su sagradili*), i kao gramatički subjekt (*Kuća je sagrađena*). Lingvisti o ovoj pojavi govore kao o sintaksičkoj »konverziji«; a reč je, kako vidimo, o razilaženju gramatičkoga i leksičkog značenja. Pitamo se: otkuda to, i zašto? Da bismo odgovorili na to pitanje, poslužićemo se nekim primerima.

a) Oblici pasiva mogu se upotrebiti za pričanje o događajima i radnjama za koje se po pravilu upotrebljava i aktiv; evo npr. kako I. Andrić obaveštava čitaoca o miniranju mosta na Drini⁴:

Na sredini, odmah kad se pređe kapija, idući iz varoši..., počese naročito dovedeni radnici da buše u jednom stubu jednu jamu u veličini jednog četvornog metra. Mesto na kome se radilo *bilo je prekriveno zelenim šatorom ispod koga se čulo* stalno kucanje koje se spuštalo sve dublje. Iskopani kamen *bacan je* odmah preko ograde u reku. Ma koliko da se posao *krio*, u kasabi se znalo da se to most *minira*, tj. da se *kopa* dubok otvor kroz jedan stub mosta, sve do dna, i da će u njegov temelj *biti položen* eksploziv za slučaj da dođe do rata i da bude potrebno razaranje mosta. U izbušeni otvor *su spuštene* dugačke železne merdevine i kad je sve bilo gotovo, na otvor *je postavljen* poklopac od železa.

Sintaksičkom »dekonverzijom« dobivamo konstrukcije sa aktivnim oblicima kao: »Mesto na kome se radilo *bili su prekrili* zelenim šatorom ispod koga *su čuli*... Iskopani kamen *su bacali*... Ma koliko da *su* posao *krili*, u kasabi se znalo da to *miniraju* most, tj. da *kopaju* dubok otvor« itd. U gramatičkom pogledu ovim se konstrukcijama nema šta prigovoriti. Pa ipak, ima nešto u njima zbog čega su nepodesne za uspešno pripovedanje o danim događajima, i zbog čega je umesnija upotreba pasiva. Verovatno je uzrok tome što aktiv insistira na pokretaču radnje, a to je u suprotnosti sa odlukom pisca da ga ne spominje, i da izlaganje usmeri na predmete obuhvaćene radnjom: na zeleni šator, na kucanje ispod njega, na kamen itd. Na taj način stičemo utisak da je priča usredsređena na prisutne stvari i procese, a ne na odsutne pokretače tih procesa, ili one koje autor smatra nevažnim. Uz to, u pitanju je više pokretača i raznovrsni procesi, te nejednoznačna upotreba istovrsnih oblika izaziva nekakav nesklad, podzemni nesporazum npr. o tome ko je prekrio mesto na kojem se radilo, ko je čuo stalno kucanje u šatoru, ko je bacao kamenje itd.

b) Oblici pasiva česti su u opisima situacija, predmetnih kompleksa i dr., kao što pokazuje sledeći primer⁵:

Desna terasa, idući iz varoši, zove se sofa. Ona *je uzdignuta* za dva basamaka, *optočena* sedištima kojima ograda služi kao naslon, a i basamac i sedišta i ograda, sve od istog svetlog kamena, kao saliveno. Leva terasa, prekoputa od sofe, ista je, samo prazna, bez sedišta. Na sredini njene ograde zid se izdiže iznad visine čoveka; u njemu *je*, pri vrhu, *uzidana* ploča od belog mermera i na njoj *urezan* bogat turski natpis — tarih — sa hronogramom koji u trinaest stihova kazuje ime onoga koji je podigao most i godinu kad *je podignut*. Pri dnu zida teče česma; tanak mlaz vode iz usta kamenog zmaja. Na toj terasi *smešten je* kafedžija sa svojim džezvama, fildžanima, uvek raspaljenom mangalom, i dečakom koji prenosi kafe preko puta, gostima na sofi. To je kapija.

⁴ I. Andrić, *Na Drini ćuprija*, Beograd 1955, 271.

⁵ Cit. delo, 7—8.

U ovom slučaju »dekonverzija«, sem što skreće našu pažnju na pokretača akcije, unosi i drugi jedan moment koji se opisom zapravo želeo izbeći: insistira prvenstveno na aktivnosti: »Nju su *uzdigli* za dva basamaka, *optočili* sedištima...; u njemu *su*, pri vrhu, *uzidali* ploču od belog mermera i na njoj *urezali*... godinu kad su ga *podigli*« itd. Opisom se, naprotiv, svaka pojedinost karakteriše kao deo celine kojoj pripada, a ova se u prvom redu posmatra u njenoj statičnosti. Čak i godina podizanja mosta deluje pre svega svojom likovnom predstavom u sastavu natpisa, dok je njena istorijska činjeničnost potisnuta u pozadinu. Preobraćen je, semantičkom »konverzijom«, i podatak o kafedžiji, pa umesto dinamizma njegove delatne funkcije u oči pada funkcija popunjavanja mesta u ambijentu »kapije«: on je u taj ambijent »smešten«, umesto da oblikuje atmosferu.

Hoćemo reći (1) da pasiv doprinosi »obezličavanju« ispričanog sadržaja, pre svega time što je pokretač glagolske radnje »izmešten« iz vidokruga saopštavanja, (2) on je sredstvo za predstavljanje glagolskog sadržaja kao osobenosti »slike«, u kojoj je dinamika praktično isključena a vremenska relacija učinjena dubinskom dimenzijom.

3. »Deprocesualizacija«, tj. kvalifikativnost⁶, kao i »obezličavanje«, mogući su takođe i kod aktiva, ali se to dešava drukčijim sredstvima i na drukčiji način nego kod pasiva⁷. Po pravilu, međutim, kod tih oblika dominantno je upućivanje na ulogu »agensa«, tj. pokretača i nosioca radnje. U primeru koji niže navodimo ova osobenost je vrlo istaknuta: nevine žrtve — deca — jesu cilj i žižna tačka u kojoj se prazni moć divljačkog sujeverja⁸:

Najpre su sejmeni pronašli u jednom udaljenom selu dvoje bliznadi, pri sisi, i oteli ih silom vezirove vlasti; ali kad su ih povelili, majka nije htela da se odvoji od njih, nego je, kukajući i plačući, nosetljiva za psovke i udarce, posrtala za njima sve do Višegrada...

Decu su uzidali, jer druge nije moglo biti, ali neimar se, kako kažu, sažalio i ostavio na stubovima otvore kroz koje je nesrećna majka mogla da doji svoju žrtvovanu decu.

4. U istraživanju značenjskih i stilskih vrednosti oblika za izražavanje vremena mogućna su dva polazišta: prvo čine njihove distinkcije u sistemu, drugo pak — njihove upotrebne vrednosti u iskazu. Prva polazna tačka služi strogo teorijskoj raspravi o jezičkoj prirodi glagolskih oblika. Druga je korisnija za praktično poznavanje njihovo. Ukratko ćemo se osvrnuti na sistem oblika i na distinkcije u njemu.

a) Semantičke temporalne opozicije dvojake su po karakteru: vremenski, oblik može biti obeležene ili neobeležene ($t^{+/-}$).

b) Vremenska obeležena opet se može predstaviti kao opozicija između vremensko-relacijskih i vremensko-lokacijskih oblika, tj. onih koji mogu upućivati na transtemporalni odnos i onih koji su sposobni da ukažu samo na intratemporalnost (»u okvirima date situacije«) (dakle: $r^{+/-}$; $l^{+/-}$).

⁶ A. Belić, *O jezičkoj prirodi...*, 210—212.

⁷ M. Stevanović, *Funkcije i značenja...*, govori o »rezultativnosti«, za razliku od »procesualnosti« npr. perfekta aktiva.

⁸ I. Andrić, *cit. delo*, 9.

c) Vremensko-relacijska značenja su opet dvojaka, jer transtemporalnost može biti usmerena na situaciju koja prethodi polaznoj, i tada je reč o anteriornosti; ili može ciljati na onu koja joj sledi te dobivamo posteriornost (dakle: $a^{+/-}$; $p^{+/-}$).

d) Anteriornost se može opet dvojacko formirati: u odnosu na vreme u kojem se ona iskazuje, i u odnosu na vreme o kojem je reč u iskazu; prvo ćemo nazvati primarnom, drugo pak sekundarnom anteriornošću ($a_1^{+/-}$, odn. $a_2^{+/-}$).

e) Isto dvojtvo može se zamisliti i kod posteriornosti, ali se ova u srpskohrvatskom jeziku ne obeležava oblički.

	t	l	r	p	a_1	a_2
Prezent	+	—	—	—	—	—
Futur	+	—	+	+	—	—
Perfekt	+	—	+	—	+	—
Futur II	+	—	+	—	—	+
Pluskvamperf.	+	—	+	—	+	+
Aorist	+	+	—	—	+	—
Imperfekt	+	+	—	—	—	—

Na tabeli je prikazana matrica distinktivnih obeležja kod srpskohrvatskih vremenskih glagolskih oblika. Ta matrica pokazuje da je vremenski neutralan oblik ovoga tipa prezent. Tek iz konteksta saznajemo da li se npr. *Ja prolazim ulicom, Strina Olga peče kolače, Uda je se Čaja* odnosi na neku određenu vremensku situaciju ili ne (da li je, dakle, vremenski lokalizovano), i da li je ta situacija u sadašnjosti, prošlosti ili budućnosti (da li je uspostavljena kakva vremenska relacija). Na toj matrici čitamo, dalje, da su vremensko-lokacijski oblici *aorist* i *imperfekt*. Kao morfološki oblici, oni u sebe uključuju funkciju ukazivanja na izvesnu vremensku situaciju u kojoj se događa ono što znači glagolska reč: *Prijatelju, pade ti drvo s kola, Vrata se zaljuljaše od udara i s treskom padoše na kameni pod; A, evo, besposlen, pa slušah kako trava raste, Pod njegovim nogama izvali se kamen i dugo padaše niz strmu padinu*. Razlika među ovim oblicima u vezi je sa transtemporalnošću aorista (tj. sa činjenicom da je u njemu morfoloizirano i značenje anteriornosti: u vreme iskazivanja njegov sadržaj je predstavljen kao gotova činjenica, dakle prošlost), koje kod imperfekta nema: »slušanje«, u trećem primeru, pre se odnosi na sadašnjost nego na prošlost; u poslednjem pak, gde je jasno da je reč o prošlosti, imperfekt »padaše« oslanja se na aorist »izvali se« i njegovu transtemporalnu funkciju. Perfekt i pluskvamperfekt, suprotno od prethodna dva oblika, nemaju sposobnosti da upute na neku situaciju, već uvek streme preko njenih granica, prema vremenu iskazivanja činjenica (perfekt), ili prema nekoj prošloj situaciji u odnosu na iskazivanje, a prema kojoj se pluskvamperfektom iskazani

sadržaj odnosi kao anteriornost. Oba futura takođe su transtemporalni oblici, s tim što je futur I oblik za iskazivanje posteriornosti u odnosu na vreme govorenja, a futur II pokazuje odnos anteriornosti sa osloncem na neki vremenski termin u budućnosti.

5. Upadljiva karakteristika srpskohrvatskih vremenskih glagolskih oblika jeste u tome što se distinktivne funkcije u iskazu jasno razlikuju po svojoj stabilnosti. Može se odmah reći da su vremensko-relacijske distinkcije mnogo stabilnije od vremensko-lokacijskih, koje su vrlo podložne neutralizacijama i transpozicijama, te da su primarne relacije čvršće od sekundarnih. U fond rariteta mogu se svrstati slučajevi tipa: *Kako je samo uspeo da se izvuče? — Ta ko će to znati* (=Ko to zna = Ko bi to znao), gde je futur lišen svoje transtemporalne funkcije. Rekli smo već, u raspravi o pasivu, da se vremenska relacija održava čak i u statičnom opisu slike, kao merilo nekih raspoma koje smo nazvali dubinskom dimenzijom, naravno uslovno. To se čak zapaža i u prilikama vrlo približenih vremenskih releja kakve imamo u sledećem primeru:

Malo prije *bile su* tu livade, divljake i žbunje oko puteljaka. S one strane doline, ako se dobro *sjećam*, *širila se* dolina s jarugama. Sad je sve drukčije: magla *legla* preko ruševina, *rastače* ih polako i uporno u tišini...

I oblik *legla (je)*, iako gotovo u vremenskom dodiru s prezentom, ostavlja dovoljno prostora za prikazivanje sadržaja kao prošlog. Slično je i u opisu nezaboravne Fate Avdagića kod I. Andrića:¹⁰

Avdaga *ima* pet odraslih i poženjenih sinova i jedinicu kćer, koja je poslednja i tek *dorasila* za udaju. Za tu njegovu kćer *Fatu zna se* da je neobično lepa...

Iako oblik »dorasla« zapravo opisuje Fatu, u pozadini on usmerava našu misao prema onome što prethodi slici, na proces rastenja: vremenska dimenzija nije iščezla iz semantičkog vidokruga njegovoga. Za razliku od ovih, rekosmo, sekundarna vremensko-relacijska značenja češće podležu neutralizaciji. Oblik »bude pozvan« u Vukovoj rečenici *Tada Jakov bude pozvan u Beograd, ali on nije htio doći* gubi svoj preterito-futurski (ili bolje: futuro-preteritalni) karakter, uklapajući se u opštu situaciju (vremenski neutralni prezent »bude« preuzima ulogu u ime celog oblika).

6. Poslovice i mudre izreke, sa svojom važnošću opšteg, vremenski neuslovljenog karaktera, čine jezički medijum u kojem se semantičke distinkcije vremenskih glagolskih oblika najteže održavaju. Uzećemo jedan uzorak iz Vukove zbirke da bismo pogledali šta se tu zapravo zbiva¹¹:

Ko se dima ne nadimi, / On se ognja ne nagrija, — Ko se drži pravice, / Taj ne muze kravice, — Ko se drugome za što ruga ono će mu na vrat doći, — Ko se duga ne oduži taj se tuge ne otuži, — ... — Ko se za vješala rodio, ne će utonuti, — Ko se jačemu ne umoli ta se ne obrani, Ko se jedan put ožeže, i na hladno puše.

⁹ M. Lalić, *Lelejska gora*, Beograd 1985, 33.

¹⁰ Cit. delo, 120.

¹¹ Vuk St. Karadžić, *Srpske narodne poslovice*, Sabrana dela IX, Beograd 1963, 161, br. 2557—2566.

U drugom primeru nalazimo pravu prirodu narodskog aforizma, opštevažeću istinu, vremenski potpuno nespecificovanu. Najprimerniji oblik u ovoj funkciji jest — vidimo — prezent nesvršenih glagola [»drži« — »(ne) muze«]. U prvom primeru upotrebljeni su aoristi svršenih glagola [»(ne) nadimi se« — »(ne) nagrija se«]. Ti oblici aorista, međutim, sem svoje svršenosti, nemaju nikakvih vremenskih obeležja koji bi ih razlikovali od pomenutih prezenta: njihovo specifično značenje sasvim je neutralizirano. Simptomatično je u tom pogledu da je oblike u četvrtom [»(ne) oduži se« — »(ne) otuži se«] i šestom primeru [»(ne) umoli se« — »(ne) obrani se«] moguće identifikovati i kao aoriste, a i kao prezente: sem obličkog, ovde imamo i semantičko slaganje zbog vremenske neutralizacije aorista.

U poslednjem primeru radnje su sukcesivno raspoređene, jer je očito da sadržaj oblika »ožeže« prethodi onome što znači prezent »puše«. To bi na prvi pogled upućivalo da »ožeže« moramo uzeti kao aorist. Ipak, sukcesija nije iskazana samim morfološkim sredstvima već se prepoznaje iz konteksta, te zato, lišen svoje vremensko-lokalizacijske funkcije, oblik »ožeže« nema ni one druge, vremensko-relacijske vrednosti.

7. Drukčije stvar stoji sa futuroom u poslovice *Ko se drugome za što ruga ono će mu na vrat doći*. Značenje posteriornosti, dakle transtemporalnost futura »doći će« nikako ne iščezava, ali se menja njena uporišna tačka: umesto da pokazuje budućnost u odnosu na vreme govorenja, futur tu relaciju odmerava prema onome što znači prezent. Dve činjenice — iako kao značenjski kompleks nisu vremenski specificikovane — jedna prema drugoj odnose se kao nešto uopšte dato, i drugo što mu obavezno vremenski sledi, kao logička posledica¹². Umesto neutralizacije vremenskog značenja, kakve smo imali u prethodno opisanim slučajevima, ovde je reč o njegovom pomeranju, *transpoziciji*.

Nije jasno kako treba shvatiti vremenske odnose u poslovice *Ko se za vješalo rodio, ne će utonuti*, da li u skladu sa prethodnim slučajem, ili je ovde obavezno posredovanje vremenske situacije kada se poslovice izriče. U prvom tumačenju radilo bi se o transponovanom odnosu i dvostruko obeleženoj sukcesiji: perfektom je označena anteriornost u odnosu na potonje, a futuroom posteriornost u odnosu na prethodeće činjenice. U drugom tumačenju oba oblika zadržavaju svoje izvorno značenje.

8. Školski primer transpozicije predstavlja npr. »futer za prošlost« tipa: *Ali prije nego će udariti na Turke, Srbi se izopijaju*, kakav nalazimo u Vukovu pripovedanju. Posteriornost u odnosu na neku prošlu situaciju shvata se kao futurska transtemporalnost. Taj primer istovremeno otkriva smisao transpozicija, a i neutralizacija. Ako umesto futura možemo upotrebiti prezent (*Ali prije nego udare na Turke...*) ili perfekt (*Ali prije nego što su udarili...*) a da konstrukcija ne doživi vidnije semantičke izmene, to znači da se ovi oblici u njoj ponašaju kao istoznačnice. U čemu je stvar? Svakako u tome što je vremenski odnos što ga iskazuju futur i perfekt zapravo već sadržan u drugim elementima konstrukcije, ili se prepoznaje iz

¹² R. Simić, *Naš jezik i mi II*, Beograd 1981.

konteksta. I zaista: veznička grupa »prije mego (što)« obeležava vremensku anteriornost, a priroda izlaganja (o istorijskim događajima) podrazumeva prošlost. Futur je samo u obrnutom smeru prikazivao isto što i veznička konstrukcija, a perfekt ono što se inače podrazumeva. Zaključujemo da ono što izražavaju glagolski vremenski oblici može biti iskazano i na drukčiji način (ili se podrazumevati), pa ta okolnost neke distinkcije čini suvišnim i omogućava upotrebu neutralnih oblika (prezent i sl.).

9. Odnosi su veoma zamršeni, ali jasno prepoznajemo dva međusobno različita slučaja: (a) slučaj kada glagolski oblik zaista gubi svoje distinktivno obeležje — neutralizacija; (b) slučaj kad vremensko obeležje postaje suvišno zato što je ono što oblik znači iskazano na drugom jezičkom nivou, drugim sredstvima.

10. Kakve su sve posledice ovakvog stanja stvari?

11. Nismo u stanju pratiti sve takve pojave. Uzećemo stoga jedan primer i na njemu pokazati kako umetnik reči, koristeći se mogućnošću neutralizacija i transpozicija, dakle sinonimnošću oblika u širem smislu, oblikuje svoje delo. Neka to bude »Na Drini ćuprija«, o kojoj je već bilo reči.

a) Evo samog početka:

Većim delom svoga toka reka Drina *protiče* kroz tesne gudure između strmih planina ili kroz duboke kanjone okomito odsečenih obala. Samo na nekoliko mesta rečnog toka njene se obale *proširuju* u otvorene doline i *stvaraju*, bilo na jednoj bilo na obe strane reke župne, delimično ravne, delimično talasaste predele, podesne za obrađivanje i naselja. Takvo jedno proširenje *nastaje* i ovde, kod Višegrada, na mestu gde Drina *izbija* u naglom zavoju iz dubokog i uskog tesnaca koji *stvaraju* Butkove stijene i Uzavničke planine. Zaokret koji tu *pravi* Drina neobično je oštar a planine sa obe strane tako su strme i toliko ublizu da *izgledaju* kao zatvoren masiv iz koga reka *izvire* pravo, kao iz mrkog zida. Ali tu se planine od jednom *razmiču* u nepravilan amfiteatar čiji promer na najširem mestu *nije* veći od petnaestak kilometara vazdušne linije.

Prvo pada u oči malen broj glagolskih reči (od 133 lekseme samo su 13 glagoli). Drugo, svi su oni upotrebljeni u istom obliku — prezentu. To je u vezi sa tipom izlaganja: odabrani isečak pretežno je opisnog karaktera (ali uz vrlo živu unutrašnju dinamiku, što nas ovom prilikom neće dalje zanimati). Autor je odlučio da prostorno smeštanje radnje razgraniči i posebno sprovede od vremenske lokalizacije. Pejzaž »ovde kod Višegrada« okarakterisan je tako što njime »protiče« Drina, »proširuju se« obale, »nastaje« proširenje, »izbija« reka iz planina, koje se onda razmiču i »stvaraju« to proširenje itd. Vremenskom neutralizacijom glagolske reči prilagođene su funkciji deskripcije i time je ova znatno obogaćena.

Posle opisa »višegradskog amfiteatra«, koji je zamišljen kao pozadina slike, tačka odakle pratimo tok čudesnih zbivanja, dolazi slika prave pozornice, i arhitektonski i scenografski sjajno izvedene i teatarski prilagođene dramaturgiji i dramatici zbivanja — slika višegradskog mosta.

Na tom mestu gde Drina *izbija* celom težinom svoje vodene mase, zelene i zapenjene, iz prividno zatvorenog sklopa crnih i strmih planina, *stoji* veliki, skladno srezani most od kamena, sa jedanaest lukova širokog

raspona. Od tog mosta, kao od osnovice, širi se lepezasto cela valovita dolina sa višegradskom kasabom i njenom okolinom, sa zaseocima poleglim u prevoje brežuljaka, prekrivena njivama, ispašama i šljivicima, izukršтана međama i plotovima i pošćropljena šumarcima i rećkim skupovima crnogorice. Tako, posmatrano sa dna vidika, izgleda kao da iz širokih lukova belog mosta teće i razliva se ne samo zelena Drina nego i ceo taj župni i pitomi prostor, sa svim što je na njemu i južnim nebom nad njim.

Turska kasaba, mala i neugledna, u senci velikog zdanja, predstavlja nam se kao nekakav prostor za privremeni smeštaj glumačkog ansambla, u kojem pored statista susrećemo i osobe koje, stupajući na scenu, otkrivaju svu veličinu svoje ličnosti. Ni u ovom opisu još ne učestvuje vremenska dimenzija. Tek kad su povučene sve prostorne transverzale, i slika upotpunjena, oprezno se kao tanka nit, kao nova muzička tema, uvodi vremenska tema; prvo kao nagoveštaj, a onda i kao stvarna tonska distinkcija. Andrić, prethodno, završavajući deskripciju o kojoj smo govorili, kaže u zaključku: »Tako most, sastavljajući dva kraja sarajevskog druma, veže kasabu sa njenim predgrađem«. A u nastavku prelazi na uređenje terena za uvođenje vremena kao sudbinske pojave što joj se potčinjavaju i priroda i čovek.

Upravo kad se kaže 'veže', to je isto toliko tačno kao kad se kaže: sunce *izlazi* izjutra da *bismo* mi ljudi mogli da *vidimo* oko sebe i da *svršavamo* potrebne poslove, a *zalazi* predveče da *bismo* mogli da *spavamo* i da se *odmorimo* od dnevnog napora. Jer taj veliki, kameni most, skupocena građevina jedinstvene lepote, kakvog *nemaju* ni mnogo bogatije i prometnije varoši (»Još svega dva ovakva *imaju* u Carevini«, *govorilo se* u staro vreme), jedini je stalan i siguran prelaz na celom srednjem i gornjem toku Drine...

Kao dubinski poremećaj neodređenog smisla dolaze najpre dva akorda »da bismo mogli« u inače gustom spletu prezentskih oblika, da bi se onda iz dubine, u obliku tajanstvene reminiscencije na nešto što ne ulazi u glavni tok pričanja, prvi put pojavio drugi vremenski oblik, perfekt: »*govorilo se* u staro vreme«. Posle ove »probe« perfekt se i redovno uvršćuje u repertoar oblika kojima operiše pisac monumentalne hronike:

A kasaba i njeno predgrađe samo su naselja koja se uvek neminovno *razvijaju* na važnim saobraćajnim tačkama i s obe strane velikih i važnih mostova.

Tako su se i ovide, s vremenom, *rojile* kuće i *množila* naselja na oba kraja mosta. Kasaba je *živela* od mosta i *rasla* iz njega kao iz svoga neuništivog korena.

Događaji su konačno iznikli iz tla i legende, situirani u istorijskoj prošlosti.

b) Dalje grananje glagolskog sistema u tekstu nastupa u sklopu komplikovanja njegove strukture i razvitka sižea. Karakteristično je da i sledeći oblik, futur, veliki pisac uvodi »sa strane«, iz pobočne napomene pisca o sopstvenom diskursu:

Na mostu i njegovoj kapiji, oko njega ili u vezi sa njim, teće i razvija se, kao što *ćemo videti*, život čoveka iz kasabe.

Pomen »čoveka« takođe je upotrebljen — verovatno kao i sve ostalo, svaka reč u ovom nenadmašnom delu — sa određenim smislom: kao signal za pojavu ljudi na sceni. Ni to se ne dešava iznenada, već uz jednu napomenu koja najavljuje obrt, posle koga pisac počinje prve probe za izradu bogate galerije likova:

U svim pričanjima o ličnim, porodičnim i zajedničkim doživljajima mogu se uvek čuti reči »na ćupriji«. I zaista, na drinskoj ćupriji su prve dečje šetnje i prve igre dečaka. Hrišćanska deca, rođena na levoj obali Drine, pređu odmah prvih dana svog života most, jer ih već prve nedelje nose u crkvu na krštenje.

c) Začuđuje okolnost da je Andrić postigao takav sjaj pripovedanja uz krajnje ekonomičnu upotrebu jezičkih sredstava. Tako, on uvodi vremen-sko-lokalizacijske distinkcije vrlo kasno, tek u trenucima vrhunske dramatičke događanja. Uspon prema tome vrhuncu, ako je suditi po našim simptomima, počinje sa pojavom gusala, u momentu dakle kada stara slava zaseni i uznesu kulučare u zenit ljudske veličine, rađajući bunt kod najhrabrijih.

Najposle jekne prvi zvuk, rezak i neravan. Uzbudjenje raste. A Crnogorac podešava i počinje kroz nos da pušta svoj glas i da njime dopunjava zvuk gusala. Sve se slaže i sve nagoveštava čudnu priču. A u jednom trenutku Crnogorac zaista, pošto je kako-tako uskladio svoj glas sa guslama, *zabaci odjednom glavu silovito i ponosno, da mu iskoči jabučica na mršavom vratu i blesnu oštar profil pri svetlosti*, i pusti prigušen i otegnut zvuk: »Aaaa — aaaaaa!« i odmah nastavi razgovetno i kliklavo:

Pije vino srpski car Stevane
U Prizrenu, mjestu pitomome,
Do njega su starci patrijari:
Četiri su starca patrijara,
I do njih je do devet vladika,
I dvadeset učugli vezira,
I po redu srpski gospodari.
Vino služi provizor Mijajlo,
A svijetli sestra Kandosija
Sa njedara dragijem kamenjem...

A onda se, u žiži drame, aorist najednom umnožava, kao da prati zbi-vanja. Da bismo se u to uverili, potreban je nešto duži izvod iz teksta; u tome isečku prikazuje se prividno zatišje pred iznenadni rasplet, i sam taj rasplet; aorist je upleten upravo u ovaj drugi odeljak:

Iduće, treće i poslednje moći isto bdenje, isti raspored, isto uplašeno osluškivanje. I pomoć je prošla. Plevljaka je hvatala samrtna ravnodušnost. Tada se začuo lak pljusak a zatim, jače, tup udarac o hrastove grede koje su pobijene u reci i na kojima počivaju skele. Otud je odjeknuo oštar zvižduk. Ali Plevljakov čamac već je krenuo. Stojeći uspravno on je buljio u mrak, mahao rukama i promuklim glasom vikao:

— Veslaj, veslaj! Uprri!

Bunovni ljudi su veslali oštro, ali jaka matica ih je ipak uhvatila nešto ranije nego što je trebalo. Umesto da pristanu uz skele *oni krenuše niz vodu kojoj nisu mogli da se otmu, i ona bi ih odnela daleko da ih nešto neočekivano ne zaustavi*.

Tu, na sredini brzaka, gde nije bilo direka ni skela, njihov čamac udari u nešto drveno i teško i odjeknu tupo. To ih zaustavi. Tek tada razabraše da se gore na skelama sejmeni gušaju sa nekim...

Između tih povika čulo se kako neki težak predmet ili ljudsko telo pljusnu u vodu.

12. Da bismo se uverili šta zapravo upravlja gibanjima u upotrebi jezičkih oblika u tekstu velikih i pravih umetnika reči — da li isključivo zavise od odnosa u samom sižeju ili je na to ovlašćen da utiče autor nekim posebnim kanalom — navešćemo samo jedan slučaj upotrebe prezenta u Andrićevom delu. Tzv. »pripovedački«
prezent pojavljuje se, s obzirom na prirodu teksta, vrlo kasno: tek u trećem poglavlju romana. Dakle, kada proces fabuliranja, posle formulisanih polaznih stavova i ostalih pripremnih radova, skrene u mirnije vode, a izlaganje poprimi ustaljene obrise. Andrić je i tu oprezan, neutralni oblik će upotrebiti tek kad su svi vremenski odnosi jasni a situacija »čista«. Da bi ovo postigao, on nas u ambijent prvo uvodi pomoću perfekta, učvršćuje naš pogled i stav, pa tek onda dopušta obrt:

Na strmoj obali radili su majstori kamenoresci. Ceo taj kraj dobio je žučkasto boju kamene prašine. A malo podalje, na peščanoj ravnici, gasili su kreč domaći argati, promičući, odmrpani i beli, kroz beo dim koji se dizao visoko iz krečana. Putevi su isprovaljivani od pretovarenih kola. *Skela radi po vas dan*, prevozeći sa jedne obale na drugu građu, nadzornike i radnike. Gazeći sjeru prolećnu vodu do pasa, *naročiti radnici pobijaju direke i kolje i sastavljaju pletere*, nabijene ilovačom, koji treba da rastave tok vode.

Opis radova na mostu, upotrebom vremenski neutralnog oblika, pretvara se u široku panoramu. Rekli smo već da u takvim prilikama vremenski odnosi podsećaju na dimenziju same slike. Andrić oseća da prikaz kretanja u statičkim pojmovima traži, pored prezenta, i druge oblike koji omogućavaju da se na procese gleda iz perspektive rezultata, pa se obraća npr. i krnjem perfektu, koji vrlo uspešno udružuje s prezentom:

Ovo je već treća godina kako narod kuluči na mostu, a ni po čemu ne može da se vidi da odmiče i da se bliži kraj ovoj nevolji. *Jesen je već uveliko; opalo lišće, propištalni putevi od kiše, Drina nadošla* i mutna, a gola strnjišta puna tromih vrana. Ali Abidaga *ne obustavlja* radove. Na oskudnom novembarskom suncu *vuku* seljaci drvo i kamen, *šljapću* bosim nogama ili »krvavim«
opancima po raskaljanom putu, *znoje se* od napora i *zebu* od vetra, i *pritežu* oko sebe crne pelengire, pune novih rupa i starih zakopa... Nad svima *lebdi* Abidagin zeleni štap...

Jasna je autorova namera da sve prikaže kao mučan mir i tešku muku bez smisla i bez izlaza. On, prema tome, jezička sredstva bira ne samo po logici događanja samih već i po meri svojih stavova prema njima. Po dinamici fabuliranja svoje pripovesti. A ta dinamika svojim se ritmom prilagođava ne isključivo samoj realnosti, već i namerama pisca u njenom prikazivanju. A njegova namera nije isključivo slikarska. On oblikuje svoj tekst rukovoden imperativom umetničke invencije. U tome, kako vidimo, i kao građa i kao sredstvo utiče dobrim delom i jezik. Sa svojim stilističkim mogućnostima.

Početna tvrdnja o razlici između »predmetnog« i »opšteg« značenja, dopunjena objašnjenjem da je ovo drugo shvatljivo kao splet apstraktnih semantičkih distinkcija u sistemu, a ono prvo kao realizacija drugog u iskazu, omogućuje nam da povedemo reč o krajnjem smislu sinonimičnosti.

Već smo, naime, primetili da sinonimija o kakvoj ovide govorimo nastaje u rezultatu semantičkih neutralizacija i transpozicija distinktivnih obeležja prilikom njihova prenošenja iz sistema u iskaz. Navedeni primer neutralizacije futurskog značenja (*Ta ko će to znati!*) svedoči o tome da distinktivna obeležja futurske transtemporalnosti i posteriornosti bivaju neutralizirana kad dođu u sukob sa »predmetnim« sadržajem iskaza: ovaj se odnosi na vreme u koje pada i akt iskazivanja. Stoga se futur ponaša kao vremenska istoznačnica sa prezentom (*Ta ko to zna!*).

Slično se može posmatrati i kod transpozicije glagolskih vremenskih značenja. Futur (*pre nego*) *će napasti*, u primeru iz Vukove proze, sukobivši se sa »predmetnim« sadržajem, tj. značenjem prošlosti, uporište za posteriornost nalazi u sukcesiji događanja, ne u odnosu glagolskog sadržaja prema vremenu iskazivanja. Zamenljivost s prezentom omogućena je time što sukcesija izvire iz međurečeničnog odnosa, te je suvišno obeležavati je i na obličkom glagolskom nivou. Zamenljivost futura perfektom (*prije nego*) *su napali*, uslovljena je opštim odnosom događaja prema vremenu kazivanja, koji je u krajnjoj liniji nadređen ostalim relacijama.

No ovim dolazimo do problema drugih uslova hijerarhizacije, različitih od onih koji su dati sistemom. Sve to ubeđuje nas da »sistemski« i »predmetni« aspekt značenja čine dijalektičko jedinstvo, a sinonimija i heteronimija u stvari su relativni pojmovi i izraz su odnosa ovih dvaju polova, drukčije uspostavljenih u svakom pojedinačnom slučaju.

Saznanje da konstelacija tih odnosa zavisi između ostalog i od »namere govornika«, u stvari je saznanje da je moguća semantička i oblička »stilizacija« jezičkog iskaza, kako u drugim tako isto i umetničkoj upotrebi jezika.

SYNONYMIE UND STILISTISCHE FUNKTIONEN VON VERBFORMEN

Zusammenfassung

Von Belićs Lehre über den Gebrauch der Verbformen ausgehend, betrachtet der Autor das Verhältnis ihrer Bedeutungen im System und ihrer gegenständlichen Bedeutungen. »Synonymie« wird in diesem Lichte als Erscheinung semantischer »Transpositionen« und »Neutralisierungen« erklärt, die im Konflikt zwischen der Bedeutung innerhalb des Systems und der »gegenständlichen« Bedeutung entstehen. Die Möglichkeit des aktiven Einwirkens des Sprachbenutzers auf diese Prozesse in der alltäglichen Kommunikation und im poetischen Ausdruck u. ä. ist mit der Möglichkeit zur sprachlichen »Stilisierung« des Ausdrucks gleichzusetzen.